

Maciej Brosz

**Wyobrażenie, sprawstwo
i kontrola. Struktura
działań w przestrzeni
mieszkalnej**

**Wydawnictwo
Uniwersytetu
Gdańskiego**

Maciej Brosz

Wyobrażenie, sprawstwo
i kontrola. Struktura
działań w przestrzeni
mieszkalnej

Maciej Brosz

**Wyobrażenie, sprawstwo
i kontrola. Struktura
działań w przestrzeni
mieszkalnej**

Wydawnictwo Uniwersytetu
Gdańskiego
Gdańsk 2021

Recenzent
prof. dr hab. Krzysztof T. Konecki
dr hab. Dorota Rancew-Sikora, prof. UG

Redaktor Wydawnictwa
Jerzy Toczek

Projekt okładki i stron tytułowych
Studio Spectro

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Instytutu Socjologii Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego
oraz Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-175-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel.: 58 523 11 37; 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Zamieszkiwanie jako przedmiot refleksji socjologicznej	13
Polska socjologia mieszkania. Główne obszary nurtu klasycznego	13
Przemiany uwarunkowań sfery myślenia o mieszkaniu na tle transformacji ustrojowej	29
Rozdział 2. Społeczna sytuacja zamieszkiwania i jej prefiguracja	55
Zamieszkiwanie jako sytuacja społeczna	55
Wizja ładu – odniesienia prefigurujące sytuację zamieszkiwania	75
Rozdział 3. Od wyobrażenia do wytworzenia przestrzeni	105
Urządzenie mieszkania. Między nawykiem a refleksyjnością	105
Wizje, plany i koncepcje projektowe	125
Rozdział 4. Identyfikowanie źródeł, środków i zasobów – sprawstwo w sytuacji zamieszkiwania	169
Sytuowanie systemów działań w przestrzeni mieszkalnej	169
Podmiotowe i przedmiotowe oddziaływania sprawcze	177
Rozdział 5. Kontrolowanie obrębu i w obrębie	211
Ukierunkowanie i zakres działań kontrolnych	211
Wytyczanie granic i utrzymywanie porządku	224
Zakończenie	281
Aneks	
Założenia metodologiczne rozprawy	287
Metodologia teorii ugruntowanej	287
Strategia budowania próby	292
Metoda: aranżowanie i przebieg wywiadu	295
Charakterystyka zgromadzonego materiału empirycznego	297
Procedura analityczna	297
Narzędzie komputerowego wspomaganie badań jakościowych	299
Opis poszczególnych sytuacji mieszkaniowych	304
Bibliografia	321

Wstęp

Dociekania zawarte w tej monografii inicjuje postawienie uwrażliwiającego pytania, jak ludzie radzą sobie z urządzaniem swoich mieszkań we wczesnej fazie zamieszkiwania? Podjętym rozważaniom towarzyszy założenie, że w przestrzeni mieszkalnej oraz generujących ją praktykach manifestują się strukturalne i kulturowe przeobrażenia. W przeprowadzonym studium uwzględniono kontekst ogólniejszych zmian społecznych, których skutki stanowią charakterystykę życia społecznego w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską w latach 2004–2008 oraz okresie globalizacji – od 2009 roku (Słomczyński, Janicka, Tomescu-Dubrow 2014: 7).

W początkowej fazie użytkowania przestrzeni mieszkalnej myślenie o nim ulega szczególnej intensyfikacji, dzięki czemu samo mieszkanie i ulokowane w nim działania stają się rodzajem zwierciadła, w którym „widać” treści „myślenia o mieszkaniu”. Struktura działań w przestrzeni mieszkalnej jest nie tylko sumą osadzających się doświadczeń życia codziennego, reagowania czy radzenia sobie, ale przede wszystkim – jako sytuacja społeczna – próbą realizacji pewnej nie do końca uświadomianej, ale skutecznie wyznaczającej orientację poszczególnych działań idei.

Pojęciowa triada – wyobrażenie, sprawstwo i kontrola – stanowi konceptualną ramę wyznaczającą problemowy obszar rozprawy. Odzwierciedla złożoność procesu wytwarzania przestrzeni, akcentując różnorodność ujawniających się weń wymiarów. Rama ta nie wyczerpuje możliwości interpretacyjnych i stanowi przyjętą przez autora konwencję.

Konfrontacja urefleksyjnionej warstwy doświadczenia zamieszkiwania z możliwościami lub ograniczeniami wynikającymi z praktycznego wypracowywania modelu użytkowania mieszkania stanowi jedną z głównych linii interpretacyjnych niniejszego opracowania (**wyobrażenie**). Przeprowadzone badania empiryczne

ukierunkowane były na tę wstępną fazę „wytwarzania” przestrzeni mieszkalnej, w której poszczególne rozwiązania poddawane są refleksji, planowaniu i godzeniu z potencjałem mieszkania. Problemy, przed rozwiązaniem których stają mieszkańcy, to konfrontowanie aspiracji, planów, preferencji z fizycznym wymiarem zamieszkiwania – z materią, kubaturą, własnymi umiejętnościami praktycznymi i „wnoszonymi” nawykami. Drugi z wyłonionych planów interpretacyjnych odnosi się do zdolności identyfikowania i mobilizowania zasobów oraz narzędzi niezbędnych do realizacji zamierzeń podejmowanych przez działających, związanych z wygenerowaniem pożądanego porządku zamieszkiwania (**sprawstwo**). Trzecia linia interpretacyjna została nakreślona poprzez odniesienie omawianych zagadnień do wzmiankowanego kontekstu przemian społecznych. Wyrażają się one w kształtowaniu się „nowej klasy średniej”, jej stylu życia oraz oferowanych przezeń specyficznych usług i dóbr symbolicznych. Pojęcie użyte jako nazwa planu kategorialnego – **kontrola** – stanowi rodzaj soczewki skupiającej te procesy i zjawiska, których uwzględnienie pozwoli odnieść analizowane aspekty sytuacji zamieszkiwania do rezultatów kształtowania się i funkcjonowania warstwy eksperckiej. Wyłonienie się zjawiska konsumowania specyficznych dóbr i usług symbolicznych, związanych z zarządzaniem wewnątrz, zarówno tym tożsamościowym, jak i mieszkalnym, przyjmuje się jako przesłankę tezy zakładającej zachodzenie przemian w sferze sprawowania zarządu nad przestrzenią mieszkalną. W jakim stopniu gospodarowanie mieszkaniem jest wynikiem wyborów działającego, a na ile jest przestrzenią panoptycznego oglądu? Jakim redefinicjom podlegają kryteria wyznaczania terytoriów tożsamości?

Obiektem wglądu badawczego uczyniono mieszkania reprezentantów agregatywnie pojmowanej klasy średniej i niższej. Warunkiem selekcyjnym było sprawowanie zarządu nad mieszkaniem zlokalizowanym w systemie budownictwa wielorodzinnego. Przeprowadzone badanie objęło mieszkańców, których można spotkać na klatce schodowej czy w windzie w nowo wybudowanym budynku deweloperskim (nowym bloku) lub pamiętającym czasy PRL falowcu, mrówkowcu czy punktowcu, lub też pozostającej w zasobie mieszkań komunalnych kamienicy z lat 30., 40. czy 50. Prezentowane tu spostrzeżenia nie odnoszą się (lub jedynie w ograniczonym stopniu) do podmiejskich osiedli domów jednorodzinnych, do rezydencji, jak i do strategii zamieszkiwania osób bezdomnych, korzystających ze wsparcia noclegowni, zasiedlających pustostany, nie dotyczą też przypadków zamieszkiwania w loftach przez przedstawicieli bohemy. Zainteresowania autora skupiają się na działaniach przestrzeniotwórczych w typowym mieszkaniu „blokowym”.

Rozważania stanowiące swoisty bilans otwarcia, uwzględniające kontekst społeczny oraz dorobek socjologii mieszkalnictwa i mieszkania, zawarte zostały w rozdziale pierwszym. Organizujące je pytanie dotyczy przemian zewnętrznych uwarunkowań, jakim podlegała sfera „myślenia o mieszkaniu” na tle przemian transformacyjnych. Stanowiąca odpowiedź teza powiązana została z dezaktualizacją aparatu pojęciowego stosowanego w klasycznym okresie socjologii mieszkalnictwa i mieszkania oraz z dużym rozproszeniem i znaczącą szczegółowością rozwiązań pojawiających się w nurcie mgławicowym. W podrozdziale poświęconym analizie opracowań z okresu klasycznego oraz dekonstrukcji toposów użytkowania mieszkań przywołano również wypowiedzi respondentów biorących udział w badaniu. Fragmenty te są znakomitymi ilustracjami spostrzeżeń poczynionych przez badaczy przed laty. Ich aktualność wiąże się przede wszystkim z faktem, iż zamieszkiwanie to struktura długiego trwania. Poszczególne nawyki, układy przestrzenne – przenoszone z mieszkania do mieszkania, a nawet przez pokolenia – stanowią świadectwa wcześniejszych mód i założeń projektowych.

Przyjęty operat teoretyczny, zasadzający się na teorii sytuacji społecznych Aleksandra Manterysa, umożliwił wypracowanie szerokiej perspektywy oglądu przedmiotowego obszaru poszukiwań. Treści te wraz z przyjętymi założeniami ujmującymi problem strukturalnych odniesień i porównań zostały przedstawione w rozdziale drugim. Przyjęcie wspomnianej koncepcji już na tym etapie skierowało uwagę autora na sferę treści predefiniujących ład przestrzeni mieszkalnej. W tym miejscu podjęto próbę uchwycenia tych założeń prefigurujących, które – nie mając charakteru wprost wyartykułowanych oczekiwań – stanowią związane z pozycyjnym aspektem sytuacji społecznej rezerwuar przyzwyczajzeń i postaw wobec użytkowania przestrzeni mieszkalnej.

Kwestie założeń projektowych, zamiarów, aspiracji, a nawet marzeń ujawniających się w konkretnych ramach przestrzennych, zostały poruszone w rozdziale trzecim. Sferę zagadnień teoretycznych zdominowały wątki epistemologiczne. Ze względu na modalność statusu ontologicznego wyobrażeń w toku doświadczania przestrzeni mieszkalnej konieczne stało się precyzyjne – na ile to możliwe – wskazanie sytuacji dostępnej badawczej eksploracji. Wypracowanie efektywnego rozwiązania zostało osadzone w pojęciowym kontekście nawykowego modelu doświadczania przestrzeni.

Tematyka rozdziału czwartego, wyrażona pojęciem sprawstwa, zorientowana została na performatywny aspekt społecznej sytuacji zamieszkiwania. Osią narracji stały się działania urzeczywistniające zamierzenia, pisane przed lub w trakcie spektaklu scenariusze. Wyłaniający się w tym miejscu obszar

problemowy dotyczy wyobrażeń dotyczących zasobów, środków i narzędzi oraz kompleksowo rozumianych przedsięwzięć, niezbędnych do realizacji celu założonego przez działających.

Poświęcony problemowi kontroli w sytuacji zamieszkiwania rozdział piąty stanowi rodzaj narracyjnej klamry. Przywołane ponownie pytanie o zewnętrzne uwarunkowania, jakim podlega sfera „myślenia o mieszkaniu”, zostało odniesione do przemian wyrażających się w presji kultury indywidualizmu. Kierowana wyłaniającymi się w toku badania zagadnieniami problematykacja obszaru badawczego operacjonalizuje się w pytaniach o podmioty monitorujące i kontrolujące bieg wydarzeń w mieszkaniu oraz zakres tych oddziaływań.

Badanie terenowe będące podstawą prezentowanego studium miało charakter jakościowy, a jego przebieg inspirowany był regułami metodologii teorii ugruntowanej. Wszystkie wywiady zostały przeprowadzone w mieszkaniach respondentów i nie polegały na zliczaniu dywanów, telewizorów i pomieszczeń. Na początku każdego spotkania badani byli proszeni o oprowadzenie po całym mieszkaniu, co ustanawiało osnowę dalszej rozmowy, a wścibstwo piszącego te słowa nie pozwalało, by uszły jego uwadze szybko ukrywane lub mimochodem wspomniane szczegóły, jak pogrzebowy wieniec pełniący funkcję świątecznego akcentu, zatajanie przed krewnymi faktycznych kosztów zakupu sufitowej lampy czy system kolorystycznej klasyfikacji kuchennych ścierek o różnym przeznaczeniu. Autorowi dane było doświadczyć unoszącego się w niewietrzoną wewnątrz zastałego kapuściano-bigosowo-mięsnego aromatu, sownie doprawionego papierosowym dymem. Innym razem, w fazie zwiedzania mieszkania, kilkuletni syn respondentki wyrósł nagle jak spod ziemi i oznajmił: „A pan ma w torbie dwa pączki i drożdżówkę!”. Istotnie, zidentyfikowane wiktuały zostały przed spotkaniem zakupione w lokalnej cukierni, aby po wszystkim pokrzepić strudzonego badacza terenowego. Torba, nieopatrznie pozostawiona w sferze dziecięcego dostępu, została spenetrowana. Incydent nie przeszkodził w przeprowadzeniu wartościowego wywiadu i stanowił źródło inspiracji. Kompleksowa charakterystyka metodologicznej strony przedsięwzięcia badawczego została zawarta w aneksie dołączonym do pracy. Rozwiązanie to wynika z przekonania, iż refleksja metodologiczna w przypadku badania jakościowego stanowi element narracji, który powinien być dostępny na każdym etapie lektury.

Przywoływane w książce fragmenty wywiadów opatrzone są odnośnikami zawierającymi krótką informację o płci, wieku, wykształceniu i sytuacji zawodowej badanych. Rozbudowana charakterystyka każdego przypadku ujętego w prezentowanych tu analizach została umieszczona w dołączonym do pracy aneksie. Uwzględniono w nim charakterystykę społeczno-demograficzną mieszkańców,

informacje o mieszkaniu oraz dane dotyczące długości zamieszkiwania, liczby osób w gospodarstwie domowym oraz typu relacji między współmieszkającymi.

W niniejszym opracowaniu przyjęto dwudzielną strukturę poszczególnych rozdziałów. Poczynając od rozdziału drugiego, obejmuje ona część zawierającą omówienie zagadnień teoretycznych oraz część eksponującą treści empiryczne. Wypracowanie perspektywy oglądu przypomina budowę aparatu optycznego, a spojrzenie przezeń odsłania określony wymiar rzeczywistości. Instrukcja posługiwania się aparatem pojęciowym odsyła do stawianego nauce wymogu intersubiektywnej kontroli. Uporządkowane na tle operatu teoretycznego prezentacje nie zostały „bezdusznie przycięte czy wykadrowane”, aby pasowały do teorii. Jak można się spodziewać, w różnym stopniu odstają one od konceptualnie naszkicowanego typu idealnego. W owej cesze odstawania wyraża się frapujący autora porządek funkcjonowania określonego wycinka rzeczywistości społecznej. Odwzorowanie takie może nie być – i byłoby naiwnością sądzić, że jest – kompletne czy pełne, ale pod pewnymi przyjętymi względami jest w niniejszej pracy istotne, ponieważ umożliwia myślowe porządkowanie faktów.

Podsumowując, mieszkania są tu rozpatrywane z perspektywy zasiedlającego je człowieka lub grupy ludzi. Struktura działań w przestrzeni mieszkalnej związanych z wykreowaniem miejsca odnosi się do doświadczeń danych czyjejś percepcji i będących czyimś udziałem. Wniknięcie w owe doświadczenia – na ile było to możliwe – to rezultat obranej strategii opartej o bezpośredni kontakt z badanymi oraz obecność w zamieszkiwanych przez nich wnętrzach. Porządek spotkania „z czyimś wnętrzem” był w dużej mierze ustanawiany przez lokatora – gospodarza, który oprowadzał badacza po lokum. Zaaranżowana w ten sposób sytuacja badawcza była punktem wyjścia wyłaniania się zagadnień szczegółowych. Kluczowym elementem było jednak to, jak badany buduje relację względem własnego mieszkania będącego przedmiotem refleksyjnego oglądu.

Rozdział 1

Zamieszkiwanie jako przedmiot refleksji socjologicznej

Polska socjologia mieszkania. Główne obszary nurtu klasycznego

Opracowania naukowe i przedsięwzięcia badawcze stanowiące dorobek polskiej socjologii mieszkalnictwa, w tym i mieszkania, obejmują dwa w dużej mierze rozłączne nurty, zarówno w sensie historycznym, jak i paradygmatycznym. Pierwszy z nich, nazywany klasycznym lub dominującym, odnosi się do badań prowadzonych od lat 50. do przełomu lat 80. i 90. poprzedniego stulecia. Jego charakterystyczną cechą jest wpisanie w pozytywistyczną tradycję socjologii, stosowanie „twardego” instrumentarium metodologicznego oraz „obiektywistyczna perspektywa odrzucająca pojęcie doświadczenia” (Woroniecka 2007: 14). Rozproszone tematycznie prace, stanowiące nurt drugi, który bywa określany mgławicowym (Jewdokimow 2009: 15), zaczęły pojawiać się od połowy lat 90. i charakteryzują się osadzeniem w zdobywających coraz większą popularność wśród badaczy stanowiskach teoretycznych i metodologicznych, określanych jako interpretatywne, jakościowe czy „miękkie”. Analizy te – jak pisze Grażyna Woroniecka – „lokują się na przecięciu socjologii kultury i antropologii kulturowej, z charakterystycznym dla tych dyscyplin skupieniem na *miękkich* metodologiach, dążeniem do zrozumienia osobliwości, inności” (Woroniecka 2007: 15).

Opracowania reprezentujące nurt klasyczny są często obieranym punktem odniesienia dla analiz prowadzonych współcześnie. Dzieje się tak również w przypadku prezentowanego materiału. Rozdział ten poświęcony jest przeglądowi najistotniejszych, zdaniem autora, badań dotyczących przestrzeni

mieszkalnych (zarówno z nurtu klasycznego, jak i mgławicowego). Porządek prezentacji obejmuje rozwój problematyki oraz znaczące konstatacje badań okresu klasycznego. Zagadnienia związane z dezaktualizacją toposów użytkowania mieszkań, towarzyszącą przemianom społeczno-politycznym końca XX wieku w Polsce, oraz przegląd „widnokregu” problemów podejmowanych w ramach nurtu interpretatywnego ujęte zostały w podrozdziale drugim.

Zakres przedmiotowy niniejszego podrozdziału obejmuje dorobek polskiej socjologii mieszkalnictwa wypracowany w okresie od jej początków w latach 50. do przełomu lat 80. i 90. ubiegłego wieku. Przegląd obszaru problemowego dyscypliny umożliwi dokonanie interpretacji wskazującej na dezaktualizację podstawowych linii interpretacyjnych oraz strategii badawczych, uznawanych za obowiązujące i konstytuujące tym samym stan badań, a przez to wyznaczenie obszaru problemowego rozprawy.

Jak wskazuje w swojej pracy doktorskiej Marcin Jewdokimow, socjologia mieszkalnictwa uprawiana w Polsce – podobnie jak jej odpowiednik w socjologii zachodniej – zogniskowana jest głównie wokół zagadnień związanych z zamieszkiwaniem i jego powiązaniem z polityką społeczną, ekonomią, rozwojem i dostępnością mieszkań, jak również podporządkowaniem polityki mieszkaniowej decyzjom polityki rządowej. Zagadnienia te podejmowane są przez ekonomistów, przedstawicieli nauk politycznych, administracji publicznej, w ramach studiów nad problemami miasta, geografów, socjologów (Jewdokimow 2009: 9–11). W badaniach poświęconych kwestii mieszkaniowej dominował od początku paradygmat pozytywistyczny.

Punktem wyjścia niniejszych rozważań jest zidentyfikowanie podstawowej konstrukcji pojęciowej, której określona postać stanowi wykładnię uznawanego na gruncie dyscypliny paradygmatu, będąc jednocześnie rodzajem sprawozdania ze stanu badań. Podstawowe kategorie pojęciowe charakteryzujące obszar problemowy dotyczą mieszkania oraz wzorców jego użytkowania, zawierają w sobie podstawowe struktury interpretacyjne, pozwalające zorientować się w profilu prac badawczych, a nawet ich ukierunkowaniu aksjonormatywnym. Dociekania dotyczące mieszkalnictwa oraz sposobu użytkowania mieszkań jak żaden inny obszar należy odnosić do realiów i specyfiki czasów. Założenia i załączkowe, wyrażone na ogół w życzeniowej formie, koncepcje oraz zarysy nawyków wnoszone w ramy obiektywnie istniejącej przestrzeni mieszkalnej istnieją w rzeczywistości osadzonej w identyfikowalnych realiach sygnowanych momentem historycznym – kształtem polityki mieszkaniowej, politycznym modelem państwa, kondycją gospodarki, wreszcie – obyczajem oraz panującym stylem i modą.

Socjologia mieszkania jako jedna z socjologii szczegółowych wyodrębniła się jako reakcja na praktyczne problemy towarzyszące próbom rozwiązania kwestii mieszkaniowej, czyli problemom pojawiającym się wszędzie „tam, gdzie zbudowanie domu przestaje być sprawą własnej, samowystarczalnej aktywności (ekonomicznej, a nawet technicznej) rodziny” (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982b: 16). Problemy i napięcia wynikające z rozdzielenia ról (projektanta – budowniczego – mieszkańca) (Rębowska 1982: 104–106; Rębowska 2009: 15–17), których kompleksowa realizacja pozwala dysponować przestrzenią mieszkalną, miały ulec redukcji, dzięki podjęciu studiów naukowych z zakresu mieszkalnictwa. W pierwszym rzędzie doprowadziły do wyłonienia się polityki mieszkaniowej stanowiącej część polityki społecznej, w drugim zaś – socjologii mieszkalnictwa (Rębowska 2009: 19). Obok związku z polityką społeczną oraz mieszkaniową w polu problematyki dyscypliny fundamentalne miejsce zajmowała w nurcie klasycznym kategoria rodziny.

Badania dotyczące mieszkalnictwa, w tym i mieszkań, podejmowane po II wojnie światowej, realizowane były głównie w ramach inicjatyw podejmowanych przez badaczy związanych z Instytutem Budownictwa Mieszkaniowego, przemianowanym w latach 60. na Instytut Gospodarki Mieszkaniowej. Problematyka oraz metody prowadzenia badań zostały przejęte przez Instytut Kształtowania Środowiska. W opinii Ewy Kaltenberg-Kwiatkowskiej był to ośrodek, który wytworzył własną szkołę myślenia o problemach mieszkaniowych i ich społecznych aspektach. Wśród centralnych postaci autorka wymienia Michała Kaczorowskiego, zaś profil badawczy określa jako kontynuację „linii społecznie zaangażowanych badaczy socjalnych problemów kraju”. Jako głównego reprezentanta tego nurtu wskazuje Ludwika Krzywiczego, zaś w sprawach mieszkaniowych Konstantego Krzeczковского (zob. Kaltenberg-Kwiatkowska 1982a: 12).

Główne osie tematyczne kształtującego się w okresie powojennym badawczego profilu socjologii mieszkalnictwa zorientowane były wokół problemu mieszkaniowego, uwarunkowanego 1) wojennymi stratami zasobów mieszkaniowych, nierekompensowanymi zasobami ziem zachodnich, 2) niską jakością mieszkań, które przetrwały II wojnę światową (jakość wykonania budynków, zły stan techniczny, niski standard wyposażenia w instalacje, struktura mieszkań powodująca duże zagęszczenie pomieszczeń), 3) powojenną kondycją gospodarki krajowej, 4) potrzebami mieszkaniowymi ludności, które ulegały nasileniu wskutek procesów urbanizacji, zmian demograficznych oraz przemian społeczno-kulturowych, 5) zapotrzebowaniami wynikającymi z postulowanej konieczności niwelowania różnic społecznych w zakresie warunków mieszkaniowych (niedobór mieszkań

na tle liczby ludności, przeludnienie mieszkań, niska jakość zasobów mieszkaniowych, dysproporcje na linii wieś – miasto, różnice i rozpiętości regionalne) (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982b: 20–23). Zespół uwarunkowań stanowiących „bilans otwarcia” po zakończeniu działań wojennych z uwzględnieniem realiów społeczno-politycznych ufundował określoną formułę rozwiązywania kwestii mieszkaniowej. Nakładające się na siebie procesy przemian gospodarczych i społecznych oraz towarzyszący im repertuar przedstawień politycznych, gdzie należy szukać głównych źródeł pogłębiającej się rozbieżności między rolami projektanta – budowniczego – mieszkańca – zarządcy nieruchomości, skierowały uwagę planistów nowego ładu ku rozwiązaniom problemu mieszkaniowego w postaci wielkich zespołów mieszkaniowych. Budownictwo tego rodzaju miało z założenia odpowiadać ilościowemu wymiarowi zapotrzebowań na mieszkania, jednocześnie wpisując się w poetykę zaplanowanego budowania nowoczesnych, czy wręcz ultranowoczesnych, relacji społecznych, opartych na jedynym naówczas słusznym kierunku sprawstwa: od bytu ku świadomości. Elementy takiego podejścia widać w realizowanej koncepcji architektoniczno-projektowej, niebiorącej pod uwagę kapitału społecznego wnoszonego przez masowo przybywających do miast w okresie powojennym mieszkańców wywodzących się z terenów wiejskich. Koncepcja ta zakładała istnienie „wychowawczego” oddziaływania ładu przestrzennego. Innymi słowy, nie interesowano się potrzebami użytkowymi przybywających, a zakładano, że funkcjonalny porządek przestrzeni mieszkalnych ukształtuje „odpowiednie” nawyki użytkowania mieszkań.

Przedsięwzięcia badawcze podejmowane od lat 60., ukierunkowywane na pomiary warunków mieszkaniowych z uwzględnieniem jakościowego ujmowania zjawiska zamieszkiwania, ze względu na specyfikę danych gromadzonych w ramach badań spisowych spełzały na niczym. Należy jednak uwzględnić, że również i te próby mieściły się w formule pozytywistyczno-ilościowego paradygmatu badawczego. Jak wskazuje Anna Rębowska, stosowane metody osobnego agregowania informacji danych o ludności i zasobach mieszkaniowych nie pozwalały na przeprowadzanie analiz o charakterze jakościowym ze względu na odmienne kategorie podziałów stosowane w obu działach. Dopiero zmiany ustrojowe, a następnie reforma administracyjna przeprowadzona w drugiej połowie lat 90. ubiegłego wieku za czasów premiera Jerzego Buzka pozwoliły operować względnie dokładnymi danymi dotyczącymi mniejszych aniżeli całe województwa jednostek administracyjnych (Rębowska 2009: 10).

Obszar problemowy związany z kategorią mieszkania łączył się z zakresem przedmiotowym decyzji stanowiących obszar polityki społecznej, zakreślając jednocześnie przestrzeń generującą konkretne problemy o charakterze badawczym.

Fot. 1. Typowa, „odpowiednia” aranżacja pokoju dziennego w mieszkaniu usytuowanym w bloku budowanym w latach 50.

Wszystkie zamieszczone w książce fotografie pochodzą z materiałów własnych autora.

Mieszkanie traktowano jako wartość, „do której dostęp jest prawem każdego obywatela, gwarantowanym mu przez państwo” (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982b: 25), instrument realizacji różnych celów polityki państwa (sterowanie strukturą zatrudnienia, realizacja polityki pronatalistycznej) lub też towar o określonej wartości rynkowej. Elementy takiego pojmowania mieszkania przedstawia Louis Wirth, interpretując mieszkanie między innymi jako wartość społeczną, jego wkomponowanie w sieć sąsiedzkich zależności oraz jako przedmiot polityki społecznej (Wirth 1947: 137–141). Pod tym względem rozumienie mieszkania w Polsce nie różniło się znacząco od przyjmowanego w dominującym nurcie socjologii mieszkalnictwa rozwijanego w krajach zachodnich.

Realizacja polityki mieszkaniowej, pojmowanej jako rozwiązywanie problemów mieszkaniowych ludności, wymagała diagnozy stanu potrzeb mieszkaniowych, co oznaczało w praktyce wypracowanie norm projektowych, a w rezultacie dyrektyw w zakresie dysponowania powstającymi zasobami. Kryteria przydziałów mieszkaniowych oparte na normatywie zasiedlenia wymagały podjęcia badań w zakresie postrzegania przyjętej zasady rozdziału mieszkań – percepcji przyjętego modelu, analizy funkcjonalności stosowanych rozwiązań, monitorowania skutków oddziaływania systemu. Identyfikacja stanu potrzeb mieszkaniowych oraz wypracowanie norm projektowych pozwalały na opracowanie optymalnej

jednostki mieszkaniowej, a tym samym modelu budownictwa. Decyzje o kluczowym znaczeniu dla kształtowania szaty osiedli dotyczą bowiem zagadnień formy architektonicznej, kształtu generowanego środowiska społecznego i sąsiedzkiego, jak i nasycenia infrastrukturalnego. Problemy składające się na politykę społeczną w zakresie mieszkalnictwa dotyczyły również starych zasobów mieszkaniowych. Obok materialnego ukierunkowania problematyki w tym zakresie: standard wyposażenia w instalacje, stan budynków, dopasowanie do potrzeb ludności, zwracano też uwagę na aspekt społeczny, akcentując specyfikę strukturalną, demograficzną: „nadproporcja ludzi starych, samotnych, niezaradnych”, czy też wskazując wprost na „enklawy marginesu społecznego” (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982b: 25–29). Zakreślony wyżej obszar praktycznych potrzeb stał się jednocześnie polem, na którym zrodziła się socjologia mieszkalnictwa z charakterystycznymi dlań problemami badawczymi.

Wśród głównych problemów uprawianej w Polsce do końca lat 80. socjologii mieszkalnictwa znajdują się zagadnienia związane z identyfikowaniem potrzeb mieszkaniowych oraz poziomem i sposobami ich zaspokajania. Ze względu na zmienny charakter oczekiwań i preferencji ludności, biorąc pod uwagę jej rosnące aspiracje oraz obiektywny stan zasobów mieszkaniowych (zakres i charakter), badania poświęcone potrzebom miały mieć charakter ciągły, zakładano bowiem, iż potrzeby te zmieniają się wraz ze stanem zasobów mieszkaniowych (Czeczera 1969, 1978). Posiadanie lub dysponowanie mieszkaniem, a także standard owych warunków mieszkaniowych traktowano jako ważną determinantę strukturalną. Badanie ukierunkowane na pomiar jakości warunków mieszkaniowych uważano za ważne źródło informacji o różnicowaniach społecznych. Nośnego pola badawczego dopatrywano się także w sferze różnicowań społeczno-przestrzennych. Podkreślając rzecz jasna odrębność społeczeństw „naszego bloku”, wskazywano na istnienie „łagodnych” różnicowań znajdujących odzwierciedlenie w określonych preferencjach i dążeniach „silniejszych społecznie” w zakresie bardziej atrakcyjnych lokalizacji: „[...] obiektywne fakty przestrzennych różnicowań warunków mieszkaniowych oraz ciągle jeszcze istniejące różnicowanie społeczne wywołują swoiste i żywiołowe dążenia lokacyjne” (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982b : 33). Grupą problemów badawczych o doniosłym znaczeniu są te ukierunkowane na określenie wpływu stosowanych rozwiązań architektoniczno-urbanistycznych na jakość życia mieszkańców. Powiązaniu w tym miejscu ulegają kwestie wielkości jednostek mieszkaniowych, gabarytów budynków, zagospodarowania przestrzeni osiedlowej, infrastruktury handlowo-usługowo-instytucjonalnej z charakterem stosunków społecznych w zespołach mieszkaniowych. Spośród

obszarów problematyki socjologii mieszkalnictwa wyróżnia się grupa zagadnień składających się na socjologię mieszkania.

Socjologia mieszkania jako jedna z socjologii szczegółowych w „klasycznym” okresie jej funkcjonowania i wyodrębniania się, obejmującym czasy realnego socjalizmu, zawiera się w sześciu głównych obszarach badawczych. Ich zintegrowanie zaowocowało wypracowaniem koncepcji przedmiotu tej konkretnej subdyscypliny, czyli mieszkania. Sygnalizowana przez redaktorkę tomu *Mieszkanie. Analiza socjologiczna* potrzeba utworzenia odrębnej subdyscypliny spotkała się z krytyką reprezentantów uprawianej ówczesnie socjologii mieszkalnictwa. W napisanej na początku lat 80. recenzji przytaczanego tomu Kazimierz Sowa krytycznie odniósł się do zakusów utworzenia nowej dyscypliny naukowej. Argumentował, iż „rozparcelowanie [...] nauki między wiele tzw. socjologii szczegółowych” to jedno ze „źródeł niewątpliwego kryzysu współczesnej myśli socjologicznej” skutkującego „nadmiernym rozproszeniem problematyki” oraz „jałowym [...] rozwojem technik badawczych przy równoczesnym zagubieniu węzłowych problemów metodologicznych” (Sowa 1983: 120). Jak pokazała historia socjologii, a szczególnie jej losy na przełomie XX i XXI wieku, rozproszenie zaczęto nazywać różnorodnością, zaś problemy zagadnień metodologicznych i rozwoju technik badawczych poczęto ujmować w kategoriach otwartości i interdyscyplinarności. W niniejszej rozprawie przyjmuje się konwencję, wedle której socjologia mieszkania to określenie na poły robocze, odsyłające do jednego z aspektów problematyki socjologii mieszkalnictwa związanego bezpośrednio z zamieszkiwaniem – doświadczaniem przestrzeni mieszkalnej.

Przedmiotem badań i interpretacji w ramach badań mieszkaniowych uczyniono „przestrzeń, którą rodzina włada, dzięki której realizuje swoje zadania i związane z nimi czynności, którą użytkuje w miarę możliwości zgodnie z własnymi potrzebami, systemem wartości i preferencjami. Mieszkanie stanowi także przestrzeń, w której odzwierciedla się treść ról społecznych i pozycja poszczególnych osób w rodzinie” (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982a: 7–8). Przytoczona definicja obejmuje programowo uznane wymiary analizy mieszkań i form ich użytkowania, do których zaliczono: 1) sposoby wykorzystywania i aranżacji przestrzeni mieszkania przez użytkowników, wzory kulturowe w zakresie podziału przestrzeni mieszkania, funkcjonalną strukturę mieszkania, rozmieszczenie poszczególnych członków rodziny w przestrzeni mieszkania, wyposażenie i dekoracje; 2) orientację na wartości związane z życiem rodziny, mające wpływ na jego kształt (wygoda, reprezentacyjność, intymność, izolacja i inne); 3) miejsce członków rodzin w mieszkaniu jako wskaźnik ich statusu społecznego wewnątrz społecznego mikrośrodowiska rodzinnego; 4) dynamikę

zmian zachodzących w sposobach użytkowania mieszkań na tle zmian zachodzących w obrębie rodziny (wielkość, struktura, fazy życia); 5) zadowolenie z warunków mieszkaniowych z uwzględnieniem relacji pomiędzy wskaźnikami, takimi jak: liczba osób, wielkość mieszkania, liczba osób na izbę, jakość mieszkania i inne, a przynależnością społeczno-kulturową mieszkańców; 6) postawy i preferencje względem różnych rodzajów budownictwa i typów mieszkań (Kaltenberg-Kwiatkowska 1982b: 34–35).

Obok wyraźnie zarysowującego się nurtu badań dotyczącego sposobu wykorzystywania i aranżowania przestrzeni mieszkalnej prowadzono studia, które nawiązywały do zagadnień uwzględniających zróżnicowane wymiary doświadczania przestrzeni mieszkalnej odnoszące się do antropologicznego punktu widzenia. W tym miejscu znaczącą rolę odgrywa zbiór opracowań pod redakcją Piotra Łukasiewicza i Andrzeja Sicińskiego pod tytułem *Dom we współczesnej Polsce* (1992). Ulokowane w przytoczonej wyżej definicji mieszkania porządki czy toposy wkomponowują się w trzy elementarne aspekty domu: materialny, społeczny i aksjologiczny, które według Sicińskiego (1992: 9) składają się na jego istotę. Do grupy kanonicznych opracowań dotyczących mieszkania dołączyć należy także esej Aleksandra Wallisa (1977) zatytułowany *Spoleczna anatomia mieszkania*. W pracy tej znajdują się propozycje pojęciowe – wpisane w i akcentujące paradygmat socjologii miasta – antycypujące kształt refleksji dotyczącej mieszkań. Na uwagę zasługują podejmowane kwestie związku mieszkania i rodziny, sfery wartości, asymetrii świata fizycznego i społecznego, jaką wyznacza mieszkanie w oczach właścicieli, współdziałania potrzeb rodziny, fizyczności mieszkania i kulturowych wzorów użytkowania, postaw wobec mieszkania, jak również interesująca typologia wnętrza („na pokaz”, „patriarchalne”, „skierowane ku przeszłości”, „skierowane na samorealizację osobowości poszczególnych członków rodziny”) (Wallis 1977: 7–25).

Badania dotyczące sposobów wykorzystywania i aranżacji przestrzeni mieszkania z założenia przyjmowały utylitarny charakter wpisujący się w modernistyczną, bo planistyczną, rzeczywistość krajowego gospodarstwa. W pionierskich opracowaniach znajdują się jednoznaczne wskazania co do kierunku dalszych badań. Przykładem mogą być opracowania Wandy Czeczerydy *Rodzina i jej potrzeby w zakresie mieszkalnictwa* (1969) oraz *Młode małżeństwo i mieszkanie. Potrzeby i ich zaspokojenie* (1978). We wnioskach końcowych w pracy z końca lat 60. została zawarta dyrektywa badawcza, wskazująca na potrzebę prowadzenia badań sposobu użytkowania mieszkań. W punkcie czwartym wniosków wynikających z przeprowadzonych badań autorka wskazuje, iż „badania konkretnych rozwiązań projektowych i ich oceny przez użytkowników – powinny

Zamieszkiwanie może być pojmowane jako suma różnorodnych działań wyćwiczonych w ciągu następujących po sobie dni, tygodni i lat. Działania te stają się z czasem niezauważane – wykonywane niemal podświadomie, jak: zamykanie i otwieranie drzwi, odkładanie kluczy na miejsce lub niedostrzeganie pamiętek z wakacji dekoracyjnie ustawionych gdzieś na półce.

Przypadek zrzędził, że niniejsza książka trafia do rąk Czytelników nieco ponad rok od wprowadzenia pierwszych ograniczeń wynikających z wybuchu pandemii COVID-19. Wielu osobom konieczność przebywania w domu – pracowania, uczenia się, spędzania czasu wolnego uświadomiła niedoskonałość zamieszkiwanych miejsc i wywołała liczne negatywne skutki odbijające się na samopoczuciu, kondycji psychicznej czy harmonii życia rodzinnego. Struktura działań w przestrzeni mieszkalnej jest bowiem nie tylko sumą osadzających się doświadczeń życia codziennego, ale przede wszystkim – jako sytuacja społeczna – rodzajem soczewki skupiającej różnorodne sensory. Podejmowane w niniejszej książce kwestie doświadczania domu, unawykiwania i urefleksyjniania przestrzeni mieszkalnej pozwalają uwzględnić społeczny aspekt natury odczuwania przestrzeni.